

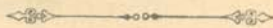

ՄԱՃՏՈՑ-ՄԵՍՐՈՎ ՊԸ

ՀԱՅՈՑ ՏԱՌԵՐԻ ԵՒ ՏՊԱԳՐՈՒ-
ԹԵԱՆ ԳԻՒՏԸ

ՍԿՋՐՆԱԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵՐ ԱԶԳԻ ՄԷՋ

Ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Գէորգայ Ե, -ի Աստուածընտիր Կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց

Ե Ի

Ի Պատրիարկութեան Կ, Պօլոսոյ Ամենապատիւ Յովնանէս Արքեպիսկոպոսի Արշարունուոյ

Աշխատասիրութիւն

Գրիգոր աւագ ֆան. Մանդակունոյ

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան «Նաղեժդա» Միխայլովսկի պր. № 5.
1912

„Ո՞վ ինձ կտար, իմ խօսքերը գրել գրքի մէջ,
երկաթէ գրիչով կապարի վերայ, և կամ փորա-
գրել քարի վերայ, ապագաներին վկայ լինելու
համար. Յոր. ԺԹ.—23:“

Նորին Վեհափառութիւն Տ. Տ. ԳԷՈՐԳ Ե.-դ Ծայ-
րագոյն Պատրիարզ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց:

Նորին Վեհափառութեան Տ. Տ. ԳԼՈՐԳԱՅ Ե.Ի
Ծայրագոյն Պատրիարզ Կաթողիկոսի Ամենայն
Հայոց

Ե Լ

Ասպետի Կայսերական շքանշանաց
Յաւերժայիշատակ Հայոց «Գրերի» գիւտի 1500
ամեայ յօրելեանի առթիւ՝

Ե Լ

Ի շնորհաւորութիւն առաջին Անուանակոչութեան
մեծ Հայրապետիդ
Երկտող Գրքոյկս խոնարհաբար նուիրում է՝

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՂԸ:

Ս, ՄԱՇՏՈՅ-ՄԵՍՐՈՎԳԸ

Մ Ա Շ Տ Ո Ց - Մ Ե Ս Ր Ո Վ Պ Ը

ԵՒ

Հ Ա Յ Ո Յ Տ Ա Ռ Ե Ր Ի Գ Ի Ի Տ Ը

Մաշտոց-Մեսրոպար 354 թուին ծնաւ Տարօն (Մուշ) գաւառի Հացեկաց—Հացիկ գիւղումը. նորա Վարդան անունով հայրը լինելով բարի և Աստուածատէր մարդ՝ հոգացել էր իւր որդուն կրթել ժամանակի ուսման և գիտութեան մէջ:

Մեսրոպպի առաջի և իսկական անունը Մաշտոց էր. Մեսրոպպ՝ յետոյ կոչուեց, սա իւր մանուկ հասակում սնուելով բարեպաշտութեամբ և Աստուծոյ վախովը և վարժուելով Հելլենական ուսմամբ, և հմուտ լինելով Ասորի և Պարսիկ լեզուների գիտութիւններին՝ դարձաւ Պարթևածին Մեծ ներսիսի աշակերտը և եղաւ նորա ատենադպիր. ներկայ եղաւ նորա մահին և լսող մարգարէական գուշակութիւններին:

Մաշտոցը, Մեծն ներսիսի մահից յետոյ՝ գնաց Աբբունի դուռը և Հայոց Վարազդատ, Արշակ, Վաղարշակ և Խոսրով թագաւորների ժամանակներումը կարգուեցաւ թագաւորների գիւմաստիկոսը. այս պաշտօնը՝ իւր բազմահմուտ գիտու-

Թեամբը մինչև եօթը տարի Խոսրով Գ. ի տարին շատ յաջողակ կատարեց. և այսպէս հմտացաւ թագաւորութեան բոլոր կարգերին և զինուորական բոլոր վարժութիւններին, որով դարձաւ ցանկալի՝ իւր զօրականներին և սիրելի՝ թագաւորին և մեծամեծներին:

Մաշտոցը Հայոց աշխարհի տէրութեան այնպիսի ալէկոծ ժամանակումն անգամ՝ առանց վըհատելու կատարում էր ատենադպրութեան և զինուորութեան պաշտօնը, և նորան զուգընթաց միշտ պարապում էր Աստուածապաշտութեան և Ս. գրքերի ընթերցանութեան գիտութեամբ, որոնք էին Յոյն և Ասորի գրով և խօսքով:

Ահա, նա այսպէս հոգւոյ մէջ վառեց Աստուածասիրութեան կրակը, ուստի թողեց երկրաւորը թագաւորին ծառայելու փառքը ու պատիւը՝ հագաւ վանականի զգեստ և մտաւ Գողթան գաւառի մի մենաստան ծառայելու երկնաւոր թագաւորին, և Աստուածային կոչմամբը ձեռնադրուելով քահանայ՝ աւելի և աւելի փայլեց հրեշտակակրօն սրբութեամբ, գնաց անապատ, վարեց միայնակեցական խստակրօն կեանք, համբերութեամբ տարաւ քաղցի, ծարաւի և բանջարաճաշակութեան նեղութիւնները, խարազ հագնելը, բաց գետնի վերայ պառկելը և գիշերները ոտքի վերայ անքուն և անհանգիստ աղօթելը, որոնցով իրան գրաւեց շատերին և աշակեր-

տեցրեց Ս. գրքերի ճշմարտութիւններին:

Մաշտոցի սրտումը արդէն շողել էր Ս. Հոգւոյ շնորհաց կայծը՝ և որը աստիճանաբար բորբոքվում էր, որ ազգի հաւատքի լուսաւորութեանը հետ էլ՝ Հայ գրի ուսման և գիտութեան լուսաւորութեամբ փայլեցնէ. ուստի աշակերտներովը անապատիցը իջաւ Գողթան գաւառի մերձակայ տեղերը, որտեղ տեանելով տգիտութեան և կուսպաշտութեան խաւարով շաղաղուածներին՝ սկսաւ տեղական իշխանի օգնականութեամբ քրիստոնէական հաւատքի լուսովը՝ նորանց խաւար մտքերը լուսաւորել: Եւ որովհետեւ Հայերը տառեր չունէին՝ այս պատճառաւ Հայերէն գրել ու կարգալ չկար, այլ կարգացած գրքերը Յունաց և Ասորոց լեզուներովն էր, որ նոյն իսկ կարգացողներին անհասկանալի, այսպէս էր նաև եկեղեցւոյ միջի կարգացմունքը՝ ժողովրդին բոլորովին անհասկանալի:

Մաշտոցի ամենօրեայ մտածմունքը այս մեծ դժուարութեան և չարիքի առաջն առնելն էր. և այս դիտաւորութեամբ՝ Հայոց Վրամշապհոյ թագաւորի հինգերորդ տարին գնաց մեծ Սահակ Պարթև կաթողիկոսի մօտ, որին մանկութիւնից սիրելի և մտերիմ էր. և Հայերէն գիրը գտնելու մասին յայտնեց նորան իւր միտքը: Նորանք երկունքն էլ մի սիրտ և մի հոգի եղած փափագում էին Հայերէն գրերի գիւտը, և այս ջերմա-

գին ցանկութեամբ կերպ-կերպ փորձեր արին՝ հայկական հարուստ բարբառի յարմարութեանը համեմատ գրերը գտնել, ուստի սկսան ջերմա-ջերմ աղօթք անել և Աստուծոյ օգնութիւնը խնդրել:

Այս մասին առանց ուշացնելու՝ յայտնեցին Հայոց բարեպաշտ Վռամշապհոյ թագաւորին. և նա սկսաւ նորանց պատմել ասելով «Թէ Միջա-զեար եղած ժամանակ լսեցի, որ Գանիէլ անու-նով մի Ասորի երևելի եպիսկոպոս՝ ունի իւր մօտ մի տեղից գտած կամ յարմարեցրած Հայերէն լեզուի նշանագրեր:»

Նորանք՝ ս. Սահակը և Մաշտոցը երբոր այս բանը թագաւորիցը լսեցին՝ սկսան ջերմագին աղաչել թագաւորին, որ հոգ տանի այն նշա-նագրերը ձեռք բերելու: Թագաւորը իսկոյն Խա-զունեաց ազգից Վահրիջին հրովարտակով ու-ղարկեց Հաբէլ անունով այն երէցի մօտ՝ որ նա առաջուց ասել էր իրան այս բանի համար, և որը աւելի մօտիկ էր նշանագրերը ունեցող Գա-նիէլ եպիսկոպոսին: Հաբէլ երէցը ինքն իսկ շու-տով գնալով եպիսկոպոսի մօտ. նորանից տեղե-կացաւ նշանագրերի մասին և առնելով՝ Վահրիջի հետ տարաւ Հայոց երկիրը, որը խիստ մեծ ու-րախութիւն պատճառեց թագաւորին, Հայրապե-տին և Մաշտոցին:

Այն ժամանակ Մաշտոցը թագաւորի թոյլ-

տուութեամբ սկսաւ հայ մանուկներին վարժեցնել Դանիէլեան նշանագրերի ուսմամբ. և այս նշանագրերի կրթութիւնը տարածել Հայերի մէջ: Եւ նոյն իսկ այս ժամանակ Ս. Սահակ Պարթև մեծ հայրապետը Մաշտոցին տուաւ վարդապետութեան աստիճան և անունը դրեց Մեսրոպ, որպէս թէ «Մեծ-Րաբբի» կամ «Մշու-Րաբբի»:

Մեսրոպը իւր սուր հմտութեամբը տեսաւ, որ այն նշանագրերը չեն կարողանում բաւականութիւն տալ Հայերէն լեզուի վանկերը և կապերը իրար հետ անսխալ կապելու, այլև հետաքրքրութեամբ գտաւ, որ այն նշանագրերը ուրիշների գիտութեամբ թաղուել և յարութիւն են առել, և կամ Յունաց և Ասորւոց խառն տառեր էին՝ անբաւական Հայ լեզուին, և կամ մերնախնի հայերից հնարած նշանագրեր, որ մութը և անյաջողակ լինելու համար՝ մնացել են անգործագրելի:

Մեսրոպը, այս իսկ պատճառաւ Ս. Սահակի հետ մտածեցին ջանալ գտնել նոր նշանագրեր: Մեսրոպը ինքը յանձն առաւ այս աշխատութիւնը թագաւորի հրամանով և Ս. Սահակի հաւանութեամբ՝ հետն առաւ իւր ձեռնասուն աշակերտները գնաց Միջագետք Դանիէլի մօտ. բայց նորա մօտ ոչինչ չգտաւ, գնաց Եդեսիոյ Րաբելոս և Ամթայ Ակակիոս եպիսկոպոսների մօտ, կրկին ոչինչ օգուտ չգտաւ. և ժամանակը զուր չկորցնելու համար՝ աշակերտները երկու մասի բաժանեց, Միջագետքի կողմերումը դրեց Յոյն

և Ստորի զպրոցներումը վարժուելու՝ նորանց ուսմունքով:

Եղեսիայումը հեթանոսութեան օրերից ըսկսած՝ իբրև բոլոր գիտութիւնների դիւան՝ կար ուսման մի երևելի ճեմարան, որի իշխան և վարժապետը այն ժամանակումը Պղատոս անունով մի ճարտասան և անուանի հեթանոս մարդ էր: Մեսրոպը այս մարդու մօտ գնաց և իւր փափագը յայանեց նորան, իսկ նա՝ նորան ուրախութեամբ ընդունեց և շատ փորձեց տառերի գտնելուն՝ բայց հռետօրը չկարողացաւ յաջողացնել, ուստի Մեսրոպին յայանեց, թէ ինձանից առաջ՝ այս Դիւանի վերակացուն՝ Եպիփանիոս անունով մի հեթանոս անուանի վարդապետ էր, որն այս Դիւանիցը առնելով ճարտարների զբը քերը՝ գնաց Կիպրացւոց Եպիփան մեծ եպիսկոպոսի մօտ և քրիստոնեայ եղաւ, այժմ առանձնացել է անապատը, գնահ նորան գտիր և նա թերևս կարողանայ լցնէ քո փափագը:

Մեսրոպը այս բանը լսելով դարձաւ Եղեսիոյ Բաբելոս եպիսկոպոսի մօտ. Եպիփանիոսի իմաստասէր միայնակեցի համար՝ ստոյգը տեղեկացաւ, որ նա մեռել է, միայն կայ նորա Հոռփանոս քրիստոնեայ աշակերտը, որ խիստ քաջ տեղեակ է Հելլէն զպրութեան արուեստին, և որը միայնացած գտնվում է Սամոս՝ այն է Սամոսատ քաղաքում:

Մեսրոպալը մի քանի աշակերտներովը դնաց Սամոսացւոց քաղաքը, պատուով ընդունակեց տեղուոյն եպիսկոպոսից, և գտաւ Հռուփանոսին՝ սակայն նորանից էլ չգտնելով օգնութիւն, սկսաւ իւր բոլոր յոյսը դնել Աստուծոյ վերայ և արտասուակից աղօթքով խնդրել նորա օգնութիւնը:

Եւ երբոր Սամոսումը դառնացած սրտով աղօթում էր՝ տեսաւ, բայց ո՛չ երազ՝ քնի մէջ. և ո՛չ տեսիլ՝ արթնութեան. այլ իւր սրտի գործարանումը երևութացաւ հոգեղէն աջ ձեռքի թաթ՝ որ զըռում էր քարի վերայ՝ աւելի խորը զըօշմած՝ այնպէս՝ ինչպէս որ մէկ մարդ մատովը կակուղ ձիւնի վերայ զրէ տառերի ձևը, և այն՝ չէ՞ թէ միայն երևութացաւ, այլ նորա մտքումը անջնջելի տպաւորուեցաւ:

Այն ժամանակ անպատմելի ուրախութեամբ վեր կացաւ աղօթքիցը, յայտնեց սրտագին գոհունակութիւնը շնորհքներ պարգևողին, և սկսաւ շուտով Աստուածատուր տառերը զրել մագաղաթի վերայ և տանելով Հռուփանոսի մօտ՝ ցոյց տուաւ նորան, թէ այս օրինակ զրերով բովանդակում են Հայերէն խօսքերի հնչմունքը: Եւ Մեսրոպալը Հռուփանոսի օգնութեամբ և խորհրդով տառերի բոլորը գեղեցիկ ձևով յարմարեցրեց և նշանազրերը գատ-գատ սրոշեց՝ նուրբերը, թանձրները, կարճերը, երկարները, առանձինները և կրկնաւորները:

Մեսրոպը գրերը առձեռն պատրաստի ձե-
լակերպելով և Հռուփանոսի ճարտար գրագրու-
թեամբը համակերպելով՝ փոխադրեց Հայերէն
տառերը Յունական տառերի շարագասութեանը:

Եւ այնուհետեւ մօտիկ գանուող քաղաքների
գալրոցներումը իւր ուսանող աշակերտներին շու-
տով պատուէր ուղարկեց՝ որ շուտով ժողովուին
իւր մօտ:

Հայոց գրերի գիւտն եղաւ Փրկչի 406 թ.
նոյեմբերի 25-ին, Ս. Սահակի կաթողիկոսու-
թեան 17-րդ՝ Հայոց Վռամշապուհ թագաւորի
15-րդ, իսկ Մեսրոպի անապատիցը քարոզու-
թեան իջնելու 10-րդ տարին, որ նա այնուհետեւ
ապրեց 35 և կամ 36 տարի: Եւ որովհետեւ այն
օրերն արդէն ձմեռնային էին, ուստի Մեսրոպը
սկսաւ իւր երկու աշակերտների եկեղեցացի
Յովհաննի և Պաղնացի Յովսէփի հետ Աստուածա-
շունչը՝ Առակացիցն սկսած՝ թարգմանել Հայերէնի
և յետոյ Ս. Աւետարանը:

Եւ 407 թուի սկզբում սկսաւ վերագոնալ-
նախ՝ գնաց այցելութեան՝ այն եպիսկոպոսներին՝
որոնց մօտ գնացել էր Հայոց գրերի գիւտի հա-
մար. ցոյց տուաւ նորանց Աստուածատուր նշա-
նագրերը, և ապա մեծ յաջողութեամբ ճանա-
պարհորդելով եկաւ և հասաւ Հայաստան՝ Արա-
րատեան գաւառի արքայանիստ Վաղարշապատ
քաղաքը - Ս. Էջմիածին:

Մեսրոպի գարձը երբոր լսեց Հայոց բարեպաշտ Վռամշապուհ թագաւորը և ս. Հայրապետ Սահակ Պարթևը, նախարարներով, եկեղեցականներով և ժողովրդի խումն բազմութեամբ Մեսրոպին պատահեցան Ռահ գետի ափին, նորան ընդունեցին ինչպէս Աստուածային պատգամներով լեռնից իջնող Մովսիսին, և տեսնելով նշանազրերը և թարգմանութիւնը գրուած հայկական նորաստեղծ տառերով և հայրենի բարբառով՝ նորանց սրտերը անպատճելի ուրախութեամբ լցուեցան, և հոգևոր երգերի օրհնութեամբ գարձան Վաղարշապատ քաղաքը:

Այնուհետև թագաւորի հրամանով ժողովուեցան մանուկները, բացուեցան ուսման դպրոցները, և այնպէս Հայաստանը սկսաւ զանազանակերպ գիտութեամբ, թարգմանութեամբ և գրաւոր իմաստասիրութեամբ ծաղկիլ:

Հայոց եկեղեցւոյ պաշտամանց ծխարանը՝ որ թարգմանիչների աշակերտաց ձեռքովը հաւաքուած էր, Ս. Մեսրոպի ձեռքովը յօրինուելով կարգաւորուեցաւ. և այն գիրքը նոյն իսկ նորա անունովը կոչուեցաւ «Մաշտոց»:

Երբոր Վրացիքը լսեցին, թէ Մեսրոպը Աստուծոյ օգնականութեամբ ստեղծել է Հայոց գիրը, իրանք էլ հրաւիրակ ուղարկեցին նորա մօտ՝ իւրեանց մեծ իշխան Բակուր թագաւորի և եպիսկոպոսապետ Մովսիսի աղերսագրով, որ գայ

և իրանց կարօտն էլ լցնէ, որովհետև նորանք չունէին ազգային առանձին գիր, այլ Յունաց և օտար ազգերի նշանագրերով էին բաւականանում:

Մեսրոպը առնելով Ջաղայ անունով մէկին իրան թարգմանիչ և իւր մի քանի աշակերտներովը գնաց Վրաստան, նորանց համար պատրաստեց նշանագրեր՝ նորանց խօսքերի բուն յատկութեանցը համապատասխան. և այդ՝ այն գիրն է, որ մինչև այսօր Վրացիք գործ են դնում իւրեանց եկեղեցական գրքերումը, ինչպէս որ մեր երկաթագիրն է՝ հարագատ Մեսրոպեան գիր:

Եւ մի քանի տարիներից յետոյ՝ Մեսրոպը գնաց Աղուանք, նորանց Արսվաղենա թագաւորը և Երեմիա եպիսկոպոսապետը աղաչեցին Մեսրոպին. և նա նորանց համար էլ պատրաստեց առանձին նշանագրեր. և Երեմիա կաթողիկոսը նոյն գրովը արաւ Աստուածաշնչի թարգմանութիւնը Աղուանից բարբառով:

Մեսրոպը սկսաւ Հայաստանի գանազան կողմերում Փրկչի Ս. Աւետարանը քարոզել, շատերին՝ կրթել քրիստոնէական ուսմամբ և շատերին՝ ընտրել հոգևոր բարձր կոչմամբ ծառայելու եկեղեցուն և ժողովրդին. և գառնալով Ս. Սահակի մօտ՝ պատմեց նորան իւր բոլոր արածները, և որովհետև այն ժամանակ Հայոց կէս մասը գանվում էր Յունաց բաժնում և կէսը Պարսից: Յունաց վերակացուները չէին թողնում Ս. Մես-

րովպին սովորեցնել Հայերէն ուսումը, ուստի Ս. Սահակը Մեսրովպին և Վարդան գորավարին թըղթով ուղարկեց Պօլիս փոքր թէոլոս կայսեր և քաղաքի Ատտիկոս պատրիարզի մօտ, որոնք նորանց պատուով ընդունեցին և խնդիրը ուրախութեամբ կատարեցին՝ տալով հրաման Հայերէն ուսումը Յունաց բաժնի մէջ ազատ քարոզել և ուսուցանել:

Կայսրը Մեսրովպին կոչեց «Ակումիա» ըստ Յունաց «Ագիմիդիս», որ թարգմանվում է «Աննինջ» կամ «Անհանգիստ տքնող». Վարդանին կարգեց գորքերի սպարապետ, այլև նորան հրաման տուաւ Կարնոյ գաւառում շինել մի նոր քաղաք: Վարդանը իւր դարձին շինեց նոր քաղաքը և կայսեր անունովը կոչեց «Թէոդուպօլիս» այն է «Արզրում»:

Իսկ Ատտիկոս պատրիարզը Մեսրովպին կոչեց «Եկեղեսիաստիկոս» որ եկեղեցական լիակատար ուսման պատուոյ նշանի անուն էր:

Մեսրովպն՝ Վարդանի հետ մի փոքր ժամանակ մնալով թագաւորական քաղաքում. թագաւորական կառքով և մեծաշուք պատուով դարձան Հայոց աշխարհը՝ Յունաց բաժնում, կայսերը հրովարտակով՝ որ ուղարկել էր արևելեան սպարապետ Անաիքոսին:

Յունաց բաժնում ժողովեցին Հայ մանուկներին և զրին դպրոցներում, որոնց վերայ Մես-

ըովպը կարգեց իւր գլխաւոր աշակերտներին, և ինքը սկսաւ պարապել ճառեր գրելով, և մարգարէական ս. գրքերի նիւթերիցը գրքեր յօրինելով և ս. Աւետարանը քարոզելով:

Հայոց Արշակունի վերջին թագաւոր Արտաշիւրի պատճառաւ, երբոր մեծ ս, Սահակ Պարթևը արսորանքիցը վերագարձաւ իւր Աթոռը՝ Փրկչի 440 թուին, ոչ անսգան՝ նա իւր սրբալոյս հոգին աւանդեց իւր Տէր Յիսուս Փրկչի ձեռքը:

Մեսրովպը նորա տեղապահութիւնը ընդունեց, ինքն էլ արգէն ալիորել էր, և տեսնելով ազգի վիճակը, որ թագաւորութիւնը վերացաւ Արշակունեաց զարմիցը. և քահանայապետութիւնը վերջացաւ Լուսաւորչի ցեղիցը, սկսաւ հոգալ՝ որ Քրիստոսի հօտը ազատ պահէ ապականիչ գայլերից: Եւ Ս. Սահակի վախճանից վեց ամիս յետոյ ինքն էլ սկսաւ փոքր ինչ հիւանդութիւն ունենալ, Տիրոջ 441 թուի փետրուարի 14-ին և ըստ ոմանց 19-ին, 86 ամաց, այս միջոցում ներկայ էին իւր երեցագոյն աշակերտներից ս. Յովսէփը և ս. Թաթիկը և շատ մեծամեծներ, նորանց առաջ ս. Մեսրովպը վեր ելաւ նստեց. և ձեռները դէպի երկինք՝ բոլոր մնացածներին յանձնեց Աստուծոյ շնորհացը և օգնութեանը, և երբոր նորա ձեռքերը այսպէս բազկատարած էին, այն տան վերայ մի հրաշալի խաշանման լուսաւոր տեսիլ երևեցաւ, որ բոլորին էլ յայսնի տե-

սանելի էր, բոլորն էլ անխափր տեսնելով խուռն բազմութեամբ լցվում էին այնտեղ:

Իսկ ս. Մեսրոպը՝ նոյն ժամուն, բոլոր ժողովուածներին վերջին ողջոյն և օրհնութիւնը տալով աւանդեց իւր ս. հոգին իւր Փրկիչ Յիսուսի ձեռքը:

Ս. Մեսրոպի մարմնի թաղման տեղի համար՝ զանազան որոշումներէց յետոյ՝ քաջ հանդիսացաւ Հայոց աշխարհի մեծ հազարապետ Վահան Ամատունին, որ ս, Վարդանի եղբայր Հմայեակ Մամիկոնեանի հետ միացած՝ ս. Մեսրոպի մարմինը եկեղեցականների և աշխարհականների անսովոր մեծ բազմութեամբ, սաղմոսների օրհնութիւններով, վառուած կանթեղներով և ջահերով և լուսափայլ շքեղ զարդերով տարան իւր գիւղը Օշական. ամբողջ ճանապարհին այն խաչածէ և լուսաւոր նշանը դազաղի վերայ անբաժան գնում էր. և երբոր հասան Օշական՝ այնտեղ սրբոց վկայարանումը ամփոփեցին նորա պատուական մարմինը. և յետոյ այն լուսաւոր նշանը աներեւութացաւ. և իւրաքանչիւր ոք իւրեանց տեղը դարձան:

Եւ երեք տարի յետոյ Վահան Ամատունին այն վկայարանումը սրբատաշ-քարերով և զեղեցիկ քանդակագործութեամբ յիշատակեց. և եկեղեցի կառոյց. և ոսկեղէն արծաթեղէն քարերով ակներով զարդարեց. սպասեց 22 պատրաստեց և

շատ շքեղ զարդերով պայծառացրեց. (Կորիւն, Խորենացի և Փարպեցի):

Այս պանծալի տաճարը՝ որ գտնվում էր կիսակործան վիճակի մէջ. հոգեւոյս Գէորգ Գ. մեծանուն հայրապետը 1870 թուին սկսաւ հիմ քիցը սրբատաշ քարերով և գեղանկար քանդակներով նորը և աւելի շքեղը կառուցանել:

Ահա այսպէս եղաւ Հայոց տառերի գիւտը ս. Մեսրոպի ձեռքով և միւննոյն իսկ ժամանակումն էլ ս. Սահակ Պարթևի, ս. Մեսրոպի և նորանց աշակերտների եռուն աշխատութիւններովը եղաւ Աստուածաշնչի և շատ ձեռագիր գրքերի թարգմանութիւնը Յոյն և Ասորի լեզուներից Հայերէնի:

Եւ այս 1500 տարիների ընթացքումը՝ որ Հայ ազգը ուսման և զանազան գիտութեանց մէջ ծաղկել ու յառաջադիմել է՝ գրերի գիւտի շնորհիւն է. որոնցով թարգմանուեցան բազմաթիւ օգտակար գրքեր, որոնք ինչպէս արևուշող՝ մարդկանց մտքերից և սրտերից հալածեցին մուլութիւնների հետ ագիտութեան խաւարը, ինչպէս առաւօտու ցող՝ բուսցրին առաքինութիւնների հետ իմաստութիւն և զանազան գիտութիւն, և ինչպէս մանանայ՝ որի մէջ գտնվում է ամեն կերակրների համը՝ այնպէս պարարեցին ճաշակոզների քիմքը՝ կեանքի վայելքի անդորր քաղցրութեամբ և ցանկալի երջանկութեամբ. ու

քովհեռակ այդ դրքերը տգէտներին՝ իմաստնացրին, տրտմածներին՝ սփոփեցին, վշտացածներին՝ մխիթարում, չքաւորներին՝ օգնեցին. զինուորներին՝ քաջալերեցին, վախկոտներին՝ արիացին, ընկածներին՝ կանգնեցրին և մէկ խօսքով բոլորին հասցրին կերպ-կերպ օգնութիւններ:

Ահա այս բոլորովը պարտական ենք Պարթևածին ս. Սահակ մեծ հայրապետին, և ս. Մաշտոց-Մեսրոպ մեծ վարդապետին, ուստի այս 1500 ամեայ մեծ ու նշանաւոր յօբելեանի օրը՝ ուրախութեան փողերի հնչիւններով՝ մենք Հայ եղբայրներս՝ առանց խտրութեան դաւանութեան՝ փեռեգենք անօգուտ բաժանման վայրագոյրը և ազգային սիրով ի մի ձուլուած յայտնենք միահամուռ օրհնութիւններով՝ մեր երախտագէտ սրբուերի զգացմունքը՝ մեր երախտաւոր սուրբ և մեծ Հայրապետներին ս. Սահակ Պարթևին և ս. Մաշտոց-Մեսրոպին:

Չմոռանանք սորանց հետ յիշելու և մեր սրտագին օրհնութիւնները ջերմաջերմ ընձեռելու մեր թագաւոր՝ Արշակունեաց փայլուն տանը պարծանք՝ Վռամշապուհուն, որ մեր սուրբ և մեծ Հայրապետներին՝ Սահակ Պարթևին և ս. Մաշտոց—Մեսրոպին թէ ոգևորում էր խօսքով և թէ օգնում գործքով, որ Հայի „Գիրը“ գտնելու սկսած մեծ գործքը՝ ազգի օգտին յաջողեցնեն:

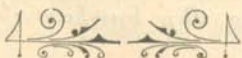
Չմոռանանք մեր երախտալիր օրհնութիւն-

ներով յիշելու Դանիէլ Ասորի եպիսկոպոսին, Հե-
թանոս Պղատոսին և քրիստոնեայ Հոռւփանոսին,
որոնք չինայեցին իրանց բաժին ընկած օգնու-
թիւնը մեր պաշտելի Մետրովպին:

Վերջապէս. ի նշան՝ յաւերժական մեր ե-
րախտագիտութեան, որոնենք Պարթև ս. Սա-
նակի նշխարները Աշտիշատում և կամ Բլուր
գիւղի աւերակ զարմանակերտ վանքումը. և մե-
ծահանդէս թափորով փոխադրենք Օշական և ս.
Մաշտոց—Մետրովպի գերեզմանի մօտ ամփո-
փենք՝ և գեղաքանդակ արձաններով շքեղացնենք
երկուքի էլ պաշտելի գերեզմանները:

Եւ բացի սորանից, եկեղեցւոյ շրջապատը
ընդարձակենք, և գաւթումը կառուցանենք Աս-
տուածաբանութեան ճեմարան և կամ քահանայա-
ցուների համար մեծ ընծայարան, որ այնուհե-
տե Էննադրուին քահանայ միմիայն նորանք՝
որոնք այդ ընծայարանի դասընթացները աւար-
տելով կատանան գերազանց աւարտման վկայա-
կան, և ձեռնադրութիւնից յետոյ՝ միմիայն նո-
ւանք կուենան իրաւունք կրօնուսուցչութեան:

Եւ թարգմանչաց տօնի օրը՝ բոլոր Հայերիս
համար դարձնենք Օշականումը ամէն տարի մեծ
ուխտ և մեծահանդէս տօնակատարութիւն, ընդ-
հանուր Հայոց Վեհափառ Հայրապետի, խուն
Ժողովրդի և Ս. Էջմիածնի ամբողջ միաբանու-
թեան մասնակցութեամբ. «Յիշատակն արդարոց
օրհնութեամբ եղիցի»:

ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԳԻՒՏԸ ԵՒ ՍԿՋՐՆԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ
ՄԵՐ ԱԶԳԻ ՄԷՋ

Մասնաւոր տեղեկութիւն

Կուտաներգ

րայ ազգանուն, այնպէս էլ շարժական տախտակների վերայ էին փորագրում և տպում:

Եւրոպացիք էլ ժ. Գ. դարու վերջերումը և ժ. Ե. դարու սկզբում այս կերպով տպագրութիւն գործ դրած եղել են, մանաւանդ Լաւրենտիոս Բոսթենո Հարլէմցու միջոցաւ, սակայն այսու ամենայնիւ 1440 թուին աշխարհի օրհնութիւնն ու փառքը ժառանգեց Մոզուստիա քաղաքացի

Տպագրութիւնը Գրատուսից 300 տարի առաջ Չինացիք տախտակները վերայ էին փորագրում և տպում, այնպէս՝ ինչպէս փորագրում են կնիքի (պեշատի) վե-

Յովհաննէս Կուտտեմբէրկը, որովհետև նա առաջինն եղաւ, որ փայտէ տախտակի վերայ ամբողջ երեսներ փորագրեց, և յետոյ առանձին առանձին թղթերի վերայ տպագրեց, ըայց այս կերպի աշխատանքն էլ և ծախքն էլ շատ ու շատ ծանր էին, ուստի սկսաւ փայտէ տառերը զատ զատ փորել և կամ մետաղի վերայ, և գրերը իրար մօտ շարել և համրիչի հատերի նման իրար անցնել և թելով կապել, և փորձ արաւ այսպէս տպել Սթրասպուրկ քաղաքումը այս միջոցն էլ նորան չեղաւ ձեռնտու. ուստի 1444 թուին դարձաւ Մոգունդիա, այնտեղ ծառնօթացաւ Փուսթ անունով մի ոսկերչի հետ, որից ստանուծ էր նիւթ՝ միայն մետաղ. յետոջ ընկերացաւ Պետրոս Շեֆֆերի հետ. և 1452 թուին հնարեց այժմեան տպագրութեան կերպը, այն է ամեն մէկ գրին առանձին կաղապար շինեց և սկսաւ գրեր ձուլել. և ահա այսպէս Յովհաննէս Կուտտեմբէրկը՝ Փուստի և Հեֆֆէրի ընկերակցութեամբ կատարելագործեց տպագրութեան արուեստը, որով ազգերի բարբարոսական թանձրամած խաւարով պաշարուած մտքերը լուսաւորել ուսման և գիտութեան ճառագայթներովը և դարձաւ պատճառ ամենայն կերպ յառաջադիմութեան. տպագրութիւնը թէև շատերի էլ մըտքերն ու սրտերը թունաւորելու և սպաւանելու գործիք եղաւ. սակայն պէտք է ի նկատի ունե-

նալ նորա գերազանց օգուտը ընդհանուր մարդկութեան վերակենդանութեանը:

Տպագրութեան գիւտը հետզհետէ տարածուելով աշխարհիս զանազան կողմերում՝ սկսաւ ազգերին նախանձելի յառաջագիմական գիտութիւններով ծաղկեցնել, որից Հայ ազգը թէև դեռ զուրկ էր գտնվում, սակայն մի այնպիսի յաջողակ դէպքով հայն էլ ձեռք բերեց այս բարի ու շարի գիտութեան ծառի պտուղը՝ որից շատերը ճաշակելով բարի և օգտաւէտ գիտութիւններով ճոխացած մեծ յառաջագիմութեան քայլեր արին, թէև թունաւոր մասիցը ճաշակողներ էլ եղան և թունաւորեցին իրանց հետևողների սիրտն ու հոգին և նորանց դարձրին ազգի համար ցեցեր:

Միքայէլ կաթուղիկոսը ժԶ, զարու կիսին անիշխանութիւնից, կոիւններից, և արտաքին թըշնամիների վախիցն ստիպւած Ս. Էջմիածնից զընաց Սեբաստիա. այնտեղ Հայաստանի խառնակութեանց մասին սկսաւ մի թուղթ գրել և յանձնել Թօխաթեցի (Եւդոկացի) դպիր Արզարին, որը մի իմաստուն և շատ խելացի մարդ էր, նորա Սուլթանշահ որդուն և Աղէքսանդր անունով մի խոհական քահանայի, որ տանին Հռովմ և յանձնեն Պիոս Գ. պապին:

Արզարը Հռովմում իւր բնական սրամտութեամբ տեսնելով արևմտեան ազգերի գիտու-

Թիւնների լուսով բարգաւաճելը, և տեղեկանալով՝ որ այդ բարգաւաճման գլխաւոր առիթը տպագրութեան գիւտն է եղել, ուստի հարկ եղած մանրամասն տեղեկութիւնները հաւաքելուց յետոյ գնաց Վենետիկ, որ այն ժամանակ ճարտարարուեստ քաղաքների գլխաւորներից մէկն էր և ընդարձակ ու հարուստ շահավաճառի համար Զուղայի ազնուական Հայերի գլխաւոր ապաստարանն էր: Արգարը այնտեղի հայերիցն ոգևորուելով 1565 թուին տպագրութեան գիւտից զրեթէ 100 տարի յետոյ Հայերէն գրեր փորել տուաւ և տպագրեց Սպամոսը ութածալ դիրքով, որոնց մէկը Միլան քաղաքի Ամբրոսեան գրատան մէջ մինչև օրս էլ պահվում է:

Այն սպամոսի յիշատակարանի առաջի տողերը հետևեալն է. »ի թրվականի Հայոց ՌԺԳ ամին. Ես Թոխատցի Արգար Գպիրս՝ խնդրեցի զայս նոր գիրս ի Հռովմի Պետրոս փափուն, և երես հրաման շինելու, բարեխօսութեամբ այս կարգինալացս և այս եպիսկոպոսիս և իմ գրայմիտ Սուլթանշահ որդւոյս:«

Այս Եւզոկիացի Գպիր Արգարը երկու տարի Վենետիկ մնալուց յետոյ գնաց Կ. Պօլիս և այնտեղ սկսեց տպել տղաների համար փոքր քերականութիւն և տօնացոյց:

Արգարից յետոյ տպագրութիւնը 100 տարուայ չափ Կ. Պօլսում դադարեց, ինչպէս կար-

ծվում է նորա գրերն կամ կորել էին և կամ նորա Սուլթանշահ որդին գրերն առել և գնացել էր Հոռվմ, որտեղ Գոմինիկոս Վասիլիոս տպարանապետի գործարանումը 1584 թուին տպել է «Գրիգորեան Տօմարը» գործակցութեամբ Տիրանակերտի քահանայ տէր Յովհաննիսի, որ կինը վախճանելուց յետոյ Սաչատուր որդու հետ գնացել էր Հոռվմ և ընկերակցել Սուլթանշահին:

Տօմարի յիշատակարանում յիշուած է և հետեւեալը «Ես զիս զաշխատողս զտէր Յովհաննէս Տէրգնցին և զվերակացու գործոյս զպարոն Սուլիաշահ՝ յազօթս ձեր սուրբ յիշման արժանի առնէք, աղաչեմ զձեզ»:

Այս ժամանակներումը՝ կամ մի քիչ աւելի առաջ. տպագրուած պէտք է լինի կրճատուած համառօտ ժամագիրքը, որի ոչ թիւը կայ և ոչ տպագրութեան քաղաքը. գրերի ձևը՝ մինչև այն ժամանակուայ փորագրուածներից աւելի տձև, վտիտ, երկայնաձև և աւելի ՓԵ-րդ դարու անհմուտ գրիչների ձեռագրի նման:

Աղթարքի գիրք կամ վարդապետութիւն էլ կայ, որոնք զուցէ Աբգարեան տպագրութիւններից էլ հին լինին, բայց ստոյգ տեղեկութիւն չուենալու համար՝ որոշ բան չենք կարող ասել:

Միայն այս գիտենք, որ Աբգարից 30 տարի առաջ 1539 թուին, Թէսէոս Ամբրոսիոս ա-

նունով Փաւիացի արևելեան լեզուների հմուտ մի վարժապետ տպագրեց հաւաքմունք կամ ծաղկաքաղ արևելեան լեզուների Փաւմիա քաղաքումը:

Գրքի սկիզբը Քաղզէացոց և Ասորոց լեզուի այբուբենն է գրած, յետոյ էլ նորանց գրքերից մի քանի ընտիր հատուածներ հանդերձ Լատին թարգմանութեամբ. նորանցից վերջը գրքի 142 էջի տասներեքերորդ գլխի մէջ՝ սկսում է մեր Հայերէն տառերի վերայ խօսիլ. առաջ Հայաստանի վերայ մի համառօտ աշխարհագրական տեղեկութիւն դնելուց յետոյ՝ մեր այբ ու բէնն է շարում, Լատինական հնչմունքներովը, յետոյ նորա յատկութեանց վերայ է խօսում. մինչև 174 երեսը, և նորանցից յետոյ մի քանի ամբողջ երես Հայերէն հատուածներ կան Լատինական թարգմանութեամբ:

Երևում է թէ Ռիփոլան իւր Հայ և Լատին քերականութիւնը սորանցով և կամ սորանց հետևողականութեամբ էին տպագրել Միլան քաղաքում 1624 թուին, 9 տարի յետոյ էլ իւր Հայ և Լատին բառագիրքը Փարիզումը, այս կաղապարները հաւանական է՝ որ կորած լինին:

Յովհաննէս քահանայ Քամատանեանցը տեսնելով գրերի սակասութիւնը և տպագրութիւնից առաջ եկած օգուտները, գնաց Լեհաստան, այնտեղ մեծ ջանքով առանց խնայելու դրամների և

աշխատութեան երկու տեսակ բոլոր գիր թափել տուաւ 1616 թուին, և յետոյ Մելիքսեղեկ կաթողիկոսի օրովը՝ Իլվով քաղաքումը մի սաղմոսարան տպագրեց՝ տեսնելով՝ որ ջանքի համեմատ աշխատութիւնը ընդունելութիւն չգտաւ, ձեռք վերցրեց այդ աշխատութիւնից։

Շատ հնարագէտ մարդիկ աշխատեցին այդպէս հարկաւոր արուեստի գիւտը բուն Հայաստանի մէջ մտցնեն, որոնց մէկն էր Ուրահեցի Սրապիոն կաթողիկոսը, որ նախ իւր աշակերտ Գրիգորին յանձնեց տպագրութեան արհեստին հետեւել. յետոյ տեսնելով, որ նորա բանը չէ՝ յանձնեց Անկիւրացի Յովհաննէսին, որը Խտալական լեզուին ծանօթ էր։ Սա գուցէ լսած էր, որ Աբգարեան տառերը մահիցը յետոյ Հռովմ տարուելով, այնտեղ մնացին, և յուսալով որ կարող է գտնել՝ Հռովմ գնաց, այնտեղ չգտնելով իւր ուզածը չորս հինգ տարուայ մեծ աշխատանքով մասնաւոր միջակ և մանր բոլոր գիր ձուլել տուաւ՝ և անցնելով Վենետիկ՝ այնտեղ 1642 թուին տպագրեց Ս. Ներսէս Շնորհալու «Յիսուս օրգի» և «Սաղմոս», իսկ Հռովմում մի «Սորհրդատետր» Աբգարեան գրերով։

Անկիւրացի Յովհաննիսից յետոյ վենետիկցի տպարանապետ Միքայէլ Պարպոն մասնաւոր գիր փորել տուաւ Հայերէնի համար և 1680—1690 թ. թուին տասը տարուայ ընթացքում մի քանի

Հայերէն տպագրութիւններ ի լոյս ընծայեց:

Նոր-Ջուղայու Ամենափրկիչ Վանքի առաջ-
նորդ Կեսարացի Խաչատուր վարդապետը՝ իւր
միաբաններ շխատակցութեամբ մանր և խո-
շոր երկու տեսակ կաղապար շինեց և նորանցով
1642 թուին տպագրեց Ատենի ժամագիրք և
Հարանց վարքը. ժամագրքի յիշատակարանումը
գրուած է հետեւեալ տողերը. «Յանկ ելեալ կա-
տարեցաւ տպագրութիւն հոգենուազ Սաղմո-
սացն Դաւթի ընդամին և կարգաւորութիւն հա-
սարակաց աղօթից Հայաստանեայց... յաշխարհիս
Պարսից, յարքայանիստ քաղաքիս ըստ գրոց »Ջօշ«
կոչեցելոյ, որ այժմ Սպահան արտածայնի, ի գիւ-
ղաքաղաքիս Նոր-Ջուղայու, ընդհովանեաւ Ս.
Ամենափրկիչ վանիցս, որ է մենաստան կուսա-
կրօնից բանասիրաց.», ի վերակացութեան նա-
հանգիս ընդհանուր Պարսկաստանի հեզահոգի
արքեպիսկոպոսի և շնորհագարդ վարդապետի
տեառն Խաչատրի, որ է բնիկ քաղաքաւ Կեսա-
րացի, որոյ ջանիւքն և աշխատութեամբն եղև
տպագրութիւնս. այս ի մէջ տոհմիս Հայկազեան,
քանզի այս ամենաերջանիկ վարդապետս Խաչա-
տուր օր ըստ օրէ տեսանէր գտպագրութիւնս ի
մէջ ազգացն Լատինացւոց. ցանկայր միշտ որ-
պէս զի լիցի ի մէջ Հայաստանեայցս. և յարա-
ժամ խնդրէր հնար գիւտի արուեստիս այսորիկ,
և իբրև ոչ գտաւ ուստեք առ ի ընուլ զփափագ

ցանկութեանն իւրոյ... սկսաւ աշխատիլ իւրով միաբանական ուխտիւն, մինչ զի ի կատար եհան գտպագրութիւնս. և սիւսեալ տարածեաց զգիրս ի մէջ Հայաստանեայց՝ և այլն:

Ահա գովելի, տօնելի և բիւրաւոր պատուոյ փառքերի և պարծանքների արժանի Առաջնորդ և Միաբան, որ մի հեռաւոր ու խաւար անկիւնում գտնուած վանքի մէջ՝ իրանց նախանձելի ջանքերով գտնում են տպագրութեան արուեստը և տպագրում զբքեր. օրհնեալ լինի ձեր յիշատակը՝ երջանիկ հայրեր:

Յակովբ կաթողիկոս Զուղայեցին էլ մեծ փափագ ունենալով, որ տպագրութեան արուեստը մեր ազգի մէջ տարածէ, ուստի Ծարեցի Մատթէոս սարկաւազին ուղարկեց սովորելու այդ արուեստը. Մատթէոսը զնաց Վենետիկ և այնտեղից անցաւ Հռովմ, այնտեղ երբոր գործը յաջողեցնելու վերայ էր, «հակառակասէր և բարիատեաց» ազգայինք զանազան սնօտի պատճառներով օգտակար գործը փշաջրին. ուստի Մատթէոսը սիրտը կոտրած զնաց Հոլանդացոց Ամսդերդամ քաղաքը, այնտեղ մի ճարտար արուեստագէտի երեք տեսակ գիր փորել տուաւ, իւր մօտն ունեցած օրինակների համեմատ, որ իրան տուել էր Մովսէս Բարունապետը:

Ծարեցին շատ կերպ-կերպ նեղութիւնների յաղթելով տպարան բացաւ և սկսաւ «Յիսուս

որդին՝ տպագրել. երբոր 38-երորդ թերթն էր հասել՝ մահուան անկողին մտաւ և վախճանուեցաւ:

Այս ժամանակում Ոսկան վարդապետի եղբայր Աւետիսը վաճառականութեամբ զանվում էր Ամսդերտամում, սա Ծարեցուն մեծ օգնութիւն արաւ թէ նիւթական և թէ բարոյական, նոր տպարանը՝ նորա իսկ ձեռքովը կտակել տուաւ ս. Էջմիածնին, և ինքը տուաւ նորա բոլոր պարտքերը և տպագրութեան գործը սկսաւ շարունակել, և որովհետեւ ինքը շունէր այնքան հմտութիւն՝ որ կարողանար գործը իւր մեծութեանը համապատասխան գլուխ տանել. ուստի նամակով ս. Էջմիածնից իւր եղբայր Ոսկան վարդապետին հրաւիրեց: Յակովբ կաթողիկոսը յօժար սրտով հրաման տուաւ Ոսկանին գնալու և այդ մեծ և օգտակար գործը գլուխ բերելու: Ոսկանը իրանից առաջ իւր աշակերտ Անգրիանցի Կարապետ վարդապետին ուղարկեց Հոլանդիա, գործերը կարգի դնելու, նա երբոր Ամսդերտամ հասաւ: Աւետիսը՝ նոր զրեր փորել տուել էր Ֆունտիք Քրիստօֆլ ճարտար գերմանացուն, ուստի նորա հետ մէկ եղած 1662 թուին ժամազրքի առաջի տպագրութիւնն արին: Կարապետ վարդապետը տեսնելով Ոսկանի ուշանալը՝ շարականի խաղերը շինել տուաւ և 1664 թուին այդ սրբազան երգարանի առաջին տպագրութիւնն սկսաւ, այն ժամանակ Ոսկան վարդա-

պետը ս. Էջմիածնից զուրս գալով Ալիկոււնայ քաղաքն է հասնում, այնտեղ գտնելով իւր Աւետիս եղբորը, որ վաճառականութեան համար այնտեղից պէտք է Չմիւռնիա գնար, նորա վաւերականովը տպարանը ձեռքիցն առաւ, և անցնելով Ամսդերտամ՝ տեսաւ Կարապետ վարդապետի «Շարականի» տպագրութեանը առաջ տանիլը, և որովհետեւ նօտը դիր չունէր, Ոսկանը այդ գրերն էլ պատրաստել տուաւ և 1666 թուին սկսաւ գովասանքների արժանի գործունէութիւնը՝ տպեց «Այբբենարան», «Քրիստոնէական» և Քերականութիւն. սորանցից յետոյ բիւրաւոր գովասանքների արժանի ձեռք զարկեց Աստուածաշունչ Ս, Գրքի տպագրութեանը, և այնուհետեւ արաւ և շատ գրքերի տպագրութիւն:

Վերջապէս, մեր հոգևորականների անդուլ և անհանգիստ աշխատութիւններովը տպագրութեան արուեստը մուտք գործեց և Ս. Էջմիածին, որտեղ երջանկայիշատակ Սիմէօն հանճարաշատ կաթողիկոսը, Հնդկաստանում բնակուող ջուղայեցի Աղայ Գրիգոր Սօջաջանեանի ծախքով 1771 թուին կառոյց Մայր Աթոռումը տրպարան, և Եւրոպայից բերել տալով թղթաշինութեան համար քաջահմուտ վարպետներ՝ բացարաւ և թղթաշինութեան գործարան և սկսաւ բազմաթիւ գրքերի տպագրութիւն:

Տպարանը հետզհետէ նորոգուելով և աստիճանաբար պակասները լրացնուելով, յառաջ էր գնում, որի անգնահատելի օգուտը և անհրաժեշտութիւնը տեսնելով վեհ Մակար Ա. կաթողիկոսը սկսաւ ի հիմանց սրբատաշ քարերով նորը և զեղեցիկը կառուցանել. որ անս այսօր

ժամանակի բոլոր պահանջներին համապատասխան կատարում է շատ յաջողակ տպագրութիւն և ի լոյս է ընծայում բազմաթիւ օգտաւէտ գրքեր և «Արարատ» ամսագիրը անընդհատ յօրէ սկզբնաւորութեան. Փանք Մայր Աթոռի երջանկայիշատակ Հայրապետներին, պատիւ աշխատասէր հոգեորականութեանը և պարծանք՝ առատաձեռնութեամբ օգնող ժողովրդին: Չամչեան, Բագմավէպեր և Շախաթունեան:

Հ Ա Յ Ի Ա Ղ Օ Թ Ք Ը

Մեր հայերի Աստուած անեղ,
 Միութեան սէր՝ մեր սիրտը հեղ,
 Որով անոյշ գարունն Հայոց,
 Գայ և բուժէ մեր սրտի խոց,
 Պահիր Ռուսաց մեր մեծ Գայսեր,
 Ազգիս վերայ լից սիրտը սէր,
 Որով Հայն էլ ուսմամբ ծաղկի,
 Լաւ ազգերի կարգը անցնի:
 Պահիր հաստատ մեր սուրբ Գահր:
 Մեր վեհ Գէորգ գահակալը,
 Որով Հայերս սերտ միանանք,
 Հայաստանին շքեղ փայլ տանք:
 Պահիր անխախտ մեր լոյս Հաւատ,
 Մեր Գիր, Լեզուն ամուր հաստատ,
 Որով Հայն էլ չը ջնջուի,
 Ազգերի հետ ընդ միշտ ապրի:
 Ազգերի հետ ընդ միշտ ապրի

